

МИСИОНЕРИ И РЕВОЛЮЦИОНЕРИ (1858–1878)¹

Мария Пилева
Институт за литература,
Българска академия на науките, България

MISSIONARIES AND REVOLUTIONARIES (1858–1878)

Maria Pileva
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

Abstract: The article examines the positions and reactions of Protestant missionaries to various aspects of the Bulgarian national liberation movement. On the one hand, it considers the reasons for the neutral attitude of missionaries in the 19th century towards the armed resistance of the Bulgarians against the Ottoman Empire. On the other hand, it presents evidence that the missionaries themselves were accused of inciting the Bulgarian population to revolts. The support of individual missionaries towards participants in popular uprisings is shown, as well as their unconditional support to those who suffered as a result of the suppression of such uprisings.

Keywords: missionaries, revolutionaries, Bulgarian National Revival, enlightenment, national liberation

¹ Статията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Договор № ДСД–10/28.10.2022.

Първите американски мисионери пристигат в ключов за работа сред българите период – края на 50-те години на XIX век, когато се разгръщат опитите за създаване на независима българска църква, формират се кръгове национални просветители и водачи, назряват революционни планове за освобождение. Редица области от живота на възрожденското общество са повлияни от проникналите протестантски идеи и културни идеали – въвеждането на модерни методи на образование, в което са включени и девойките, развитието на българския печат, преводът на Библията и оформянето на новобългарския книжовен език, съставянето на устава на Българската екзархия. С критично отношение към „тиранията на гръцката църква, която в течение на хиляда години ги [българите – М. П.] е включила в своята организация и унищожила тяхната книжовност и напълно е пренебрегвала народния език в своите служби”, мисионерите долавят стремежите на българите за „национално пробуждане” (Генов 2010: 166–167). И докато протестантските мисионери се насочват към книжовното и духовното дело, подпомагайки основно българските просветители и църковни дейци, революционните вълнения сякаш са им по-далечни и чужди. Така те, от една страна, попадат в противопоставянето между самите българи на просветители/книжовници/еволюционисти и на революционери, като последните биват издигнати по-късно в култ, въпреки че „Нашето Възраждане почва с просвета, следва своя ход в просвета и завършва пак с просвета“ (Йоцов 1935: 200). От друга страна, поради негативните реакции и публикации вкл. в литературата срещу мисионерите и техните последователи, протестант става синоним на „чужд“, „изменник“, „безверник“, „безбожник“, дори „еретик“ и остава така задълго в съзнанието на голяма част от българите. За утвърждаването на тази представа допринасят най-вече канонични автори като Иван Вазов, който още в първа глава на „Под игото“ използва с негативна конотация обръщението „протестантино“ за сина на чорбаджи Марко, който става от софрата без да се прекръсти; Любен Каравелов пише срещу протестантите от Библейското дружество, че не следват целта да проповядват единство между всички народи и изповедания; Добри Войников, Тодор Икономов, Георги С. Раковски също изразяват опасения, че американците могат да разединят българския народ, а други подлагат на критика просветителската

им мисия (Шопов 1974: 159, 162). Единични литературни творби възпяват делата на „чуждите“ благодетели – напр. елегията на Евгения Кисимова „Спомен на лорд Странгфорда“ (1872); посветеното на д-р Лонг стихотворение на Петко Славейков, което обаче не се открива засега в архивите му, и др.

За да се разбере мисионерската позиция, следва да се вземе под внимание фактът, че те трябва да са лоялни към своите общества – Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (АСПМЧ) и Методистката епископална мисия, които отварят станции в европейската част на Османската империя и имат ангажимент за ненамеса във вътрешните ѝ дела. Тази позиция съвпада с официалната американска политика и администрацията на президента Юлисис Грант за балканските дела, въпреки че мисионерските организации са напълно независими от държавата, дори една от друга (вж. Митев 2003: 142). А нерядко са набеждавани, че прокарват именно държавната политика на САЩ (Шопов 1974: 166–167).

Колкото до статута на мисионерите в Османската империя, той може да се нарече привилегирован. През 1847 г. султан Абдул Меджид I издава нареждане, признаващо правото на протестантите да разпространяват своята вяра, а през 1850 г. издава и ферман, обявяващ протестантите за миллет² в цялата Империя, официално потвърден със специално ираде през 1853 г.³ Затова последното, което мисионерите търсят, е конфронтация с Османската власт – в противен случай биха могли да загубят позициите и правата, на които се осланят в своята работа. „Мисията [на Американския съвет – М. П.] има подобен опит, свързан с формирането на независимата гръцка държава няколко десетилетия преди това“ (Василева 2025: 202). Поради противопоставянето от страна на Цариградската патриаршия срещу всякакви мисионерски дейности през 40-те години на XIX век станциите на протестантските мисионерски организации са закрити след като Гърция отвоюва своята независимост. Но независимо че мисионерите не могат да вземат официално страна в българо-гръцка-

² Българите са признати за самостоятелен миллет (общност/народност с определена вяра и църква) едва през 1870 г.

³ Вж. (Митев 2003: 65); (Документи за българската история 1940: 342–343).

та разпра или в освободителното движение, те ежедневно изразяват мнението си в неформална комуникация с българите: „Всеки проповедник обаче можеше по съвест и в качеството си на частно лице публично да изрази гражданската си позиция към съдбата на българите, както и отношението си към извършваните масови насилия спрямо подвластното християнско население“ (Митев 2003: 128, 145).

Като носители на по-висока култура, американските мисионери първоначално са приети с доверие и гостоприемство от по-образованите българи,⁴ които обаче скоро започват да се съмняват в мотивите им вследствие на подклажданите от Цариградската патриаршия, Руския синод и руските вицеконсулства интриги (Stefanove 1919: 270).⁵ Именно това са институциите, подхранващи предразсъдъци, подозрителност и враждебност у местното население срещу протестантите. Така „в края на 60-те години се засилва и антипротестантската пропаганда – публикувани са статии във вестници и брошури, в които чуждите мисионери са заклеямени като врагове на православието (от Тодор Бурмов, Васил Чолаков, Иван Владикин, Георги Джуров, отец Матей Преображенски), а Светият синод даже замисля създаването на специален фонд за тази цел“ (Генов 2010: 150). Тук може да се спекулира с една хипотеза – ако мисионерите бяха сътрудничели по-активно на революционерите и заели по-ясна позиция преди Априлското въстание, дали отношението на българите към тях би било по-различно?

Всъщност голяма част от протестантските мисионери съчувстват на българите в излъганите им надежди поради липсата на съществена промяна след обещанията за реформи и Хатихумаюна (1856) и имат отношение към национално-освободителното движение. Такъв е един от първите мисионери сред българите, пребивавал в Шумен

⁴ Самите мисионери признават, че са приети добре от българското население, което намират за естествено от народ „страдал дълго време под двойно подтисничество“ (ЦДА, КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 1. Архив Дж. Ф. Кларк).

⁵ Стефанов представя сблъсъка на интереси между православна Русия и протестантска Англия (и Америка), но и факта, че мисионерите са съзнателни и честни хора, посветени на истината, което е признато дори от най-крайните им опоненти (Stefanove 1919: 274).

и Търново – д-р Албърт Лонг.⁶ Неговото разбиране за саможертвата и страданието проличава още в споделеното с Пандели Кисимов относно убийството на Дядо Никола и разбиването на неговата чета, че това е „най-добрата и легка смърт, каквато може да има човек от неговата сорта“ (Кисимов 1900: 97). Албърт Лонг проявява силна обществена ангажираност, свързана със защита на населението, когато Търновско е разтърсено след несполучливия опит за въстание на Хаджи Ставри.⁷ По това време мнозина са заловени, осъдени и хвърлени по затвори:

Две нощи моят дом беше пълен с приятели българи – мъже, жени и деца, които дойдоха и търсеха моето благоволение да спят под нашия покрив. Разбира се, не можех да им откажа... След това наредих да се загасят лампите и всеки да опита да си почине, а като проверих портата и вратите, както и моите револвери, легнах и аз (Bulgaria 1863: 30, прев. мой – М. П.).

Също така Албърт Лонг се застъпва пред властите за освобождаване на участници в бунта от 1862 г., вкл. за активния общественик Пандели Кисимов, на когото съдейства да се укрие и избегне във Влашко (Матеев 1934: 24). Затова Лонг и други негови колеги са обвинявани, че подклаждат подобни бунтове: „докато развиват в младежите дух на независимост по отношение на църквата, може неволно да са развили и дух на гражданска непокорност“ (Тонев 1972: 217). Тези индиректни нападки на вицеконсула Александър Рачински са част от опитите му да дискредитира западните мисионери, след като се оказва замесен в кражби на писма на католически и на протестантски представители и изнасянето им в пресата. Той критикува и турските власти, че били отговорни за свободата, която давали на чуждите пропаганди: униати, методисти, поляци и т.н., които „подко-

⁶ Албърт Л. Лонг (1832–1901) – американски мисионер на Методистката епископална църква, който се установява в просветни средища като Шумен (1857–1859), впоследствие в Търново (1859–1863) и в Цариград (1863–1901) и развива широка книжовна, образователна, обществена и благотворителна дейност сред българите.

⁷ През 1862 г. Ставри Койнов организира чета от около 100–150 души, с която тръгва от Лясковския манастир, но след няколко сражения четата е разбита между Тръвна и Габрово.

павали йерархическите начала на изконния славянски бит“ (пак там). Мисионерското списание „Зорница“, печатано на български език в Цариград, пък е спряно временно от цензурата с мотива, че е политическо – протестантско, т.е. републиканско (вж. Протестантството... 1931: 14).

Наблюдавайки притесненията на българското население в Прилеп и околните селища и особено след ареста на 12 души само защото са българи, мисионерът Едуард Джени,⁸ заключава, че ако не се промени нещо, напролет ще избухне въстание (Missionary Herald 1876: 118). Явно е, че мисионерите знаят за подготвянето на Априлското въстание, дори се опитват да го предотвратят, за да се избегнат кръвопролитията (Уошбърн 1980: 63). Основен мотив за тяхното въздържане от подобна дейност е проблемът за убийството от библейска гледна точка, който възпрепятства мисионерите от подготовката и прякото участие в българските въоръжени въстания, поради което нерядко са упреквани. Техните позиции съвпадат със заявеното от Томас Карлайл в неговото изследване върху героичното, че всеки велик човек е човек на реда и „трагическо състояние е един истински човек да хвърли силите си в революции“ (Карлайл 1997: 204). Мисионерите предпочитат да запазят неутрална позиция, надявайки се на обещанията от османското правителство реформи и на прогрес чрез мирни средства – застават на просветителската страна, но разбират революционерите и симпатизират на усилията им за отхвърляне на чуждото политическо господство. Техни ученици и симпатизанти българи обаче вземат все по-активно участие в революционното дело. Васил Левски и Георги Бенковски неведнъж се крият в хана на един от първите евангелисти в Пазарджик – Стоян Ангелов, наречен Червен Стоян (Куличев 2008: 42, 149).

Евангелските пътуващи книжари, които ходят от град на град и от село на село да разнасят Библии и духовна книжнина, са използвани често пъти като куриери за пренасяне писма и нелегални позиви във връзка с подготовката на Априлското въстание. Те били снабдени с открити листове, затова са могли свободно да се движат,

⁸ Едуард Джени – мисионер на Американския съвет в станцията в Битоля от 1873 г., активно въвличен в организирането на девическо училище в града.

необезпокоявани от никого. Книжарите Велико Петранов от Панагюрище, Никола Кочев и Никола Бояджиев от пазарджишките села са в постоянна обиколка из Тракия, Благо Сараңдов на югозапад, а Петър Мусевич из Македония (Куличев 2008: 42, 149).

На историците са известни двата протокола на военния щаб в Церово – по-голям за православните и по-малък – за протестантите,⁹ в които са посочени имената на войводата Гене Теллийски и неговия помощник Никола Кочов (Страшимиров 1907: 68). Иван Чеширов от същото село е един от десетниците в хвърковатата чета на Бенковски, сражавал се при с. Смолско, Пирдопско, за която си дейност получава по-късно орден от българското правителство; Стефан Балабанов и оръжейният майстор Рад Манев – и двамата евангелисти от Панагюрище – са в услуга на въстаниците по обличането и въоръжаването им. В сраженията на четата на Бенковски особено се отличава друг евангелист – майсторът топчия Стоил Финджиков¹⁰ (Куличев 2008: 150). За него Бенковски казва: „Твоят топ гърмя на баира срещу султана. Той ще гърми по цяла Европа и ще донесе за нас свободата“ (Шишманов 1994: 103). Активно участие в Априлското въстание взема и Петър Дойчев от Панагюрище, по-късно завършил богословие в САЩ и дългогодишен пастир в гр. Чирпан (Куличев 2008: 152).

Въпреки че редица мисионери оказват пряка помощ на населението по места – Джеймс Кларк в Пловдивско, Джеймс Лонг – в Татар-Пазарджишко, Джордж Марш¹¹ заедно с епископа и свещениците в Бояджик, също и в Старозагорско и др., тяхната преса в началото е пестелива на информация за Априлското въстание. Списание „Мишънъри хералд“ на Американския съвет само в юлския и августовския брой споменава бегло за бунтове в Босна, Херцеговина и България, а едва в октомврийския публикува писмото на Хенри Дуайт от 1-ви август със съобщението за ужасни зверства, извършени през май – „изпепелени села, избити мъже, изнасилени жени, отвлечени деца“ (Dwight 1876: 321–322). Чрез принципите за свобода, равенство и

⁹ От 120 къщи в Церово 15 са били на българи протестанти.

¹⁰ В някои източници Финджеков. Вж. (Шишманов 1994).

¹¹ Джордж Марш (1844–1913) – мисионер на Американския съвет, д-р по теология, работил в Стара Загора, Пловдив, Самоков.

братство, които отстоява, в. „Зорница“ косвено подхранва стремежите на българите към освобождение. Този вестник става и един от главните източници за осведомяване за събитията¹² след потушаването на Панагюрското въстание (Петров и др. 2006). От 21-ви май 1876 г. започва публикуването и на части от читателски писма от различни райони, но на 11 юни заглъхва, след като се разбира, че е изпратено лице от английското правителство, което да проучи ситуацията на място. Постепенно „Зорница“ печели доверието на читателите и се оказва един от малкото вестници, публикуващи изчерпателна информация за актуалните събития.

Но мисионерската подкрепа за българското образование, просветата и печат бледнее „пред онова, което те извършиха за българския народ в политическо отношение – за неговото опазване и спасяване след Априлското въстание и последвалите го ужасни събития“ (Йорданов 1936: 936).

Гладстон и Александър от Русия наистина винаги са били почитани поради спасяването на България от хватката на султана, но тези, които са запознати с фактите, знаят, че великите американски апостоли и преподаватели, преп. д-р Лонг и президентът Уошбърн в Константинопол и преп. д-р Дж. Ф. Кларк в Стара Загора – самото място на кръвопролитията, са мъже, които рискуваха престижа си с решението им да се борят със света, като изрекат грозните факти и по този начин спасят една нация (Stefanove 1919: 275–276, прев. мой – М. П.).

Най-активно въввлечен в хуманитарната работа на терен сред българите е Джеймс Кларк.¹³ Той е сред първите чужденци, които посещават десетки селища в Пловдивско, Пазарджишко, Стрелча, за да

¹² Смущенията в България. – *Зорница*. г. I, 30 апр. 1876, с. 4. Със същото заглавие на последните страници на всеки брой (3 или 4-та) във в. „Зорница“ продължават да излизат сведения за събитията, свързани с българското население.

¹³ Джеймс Кларк (1832–1916) – мисионер на Американския съвет, започнал работа в Пловдивската станция през 1859 г. Развива музикалната култура в Пловдивското училище на Й. Груев, като въвежда нотното пеене. През октомври 1860 г. основава мъжко училище в града с 4-годишна общообразователна програма и библейски класове.

събират сведения за жертвите от потушаването на Априлското въстание и за материалните нужди на жителите им. Кларк съставя подробни списъци на пострадалите и разрушенията¹⁴, но подготовеният от него и от Х. Дуайт доклад „Страданията в България”, въпреки че е сред първите написани, така и не е публикуван в американската преса поради решението на АСПМЧ за невмешателство. Част от данните в него са обнародвани през 1883 г. в статията му „Мисионерството сред българите“ във в. „Мишгънъри хералд“ („Missionary Herald“), а целият доклад е публикуван едва през 1977 г. от внука му Дж. Кларк в „Саутистърн Юрп“ („Southeastern Europe“).

Данните, събрани от Кларк, обаче имат голяма практическа стойност за кампанията за набиране и разпределяне на помощи за българите от Цариградския благотворителен комитет и фонда на Емили Странгфорд. Кларк започва строителството на временна болница в Батак¹⁵, поета по-късно от самата Лейди Странгфорд. Среща се и с Джанюариъс Макгахан¹⁶ и Юджийн Скайлър в Пловдив и се застъпва пред турските власти за освобождаването на арестувани българи, сред които Райна Княгиня, книжарят Васил Караиванов и др. (Куличев 2008: 150). Самият Джеймс Кларк взема попечителство над останалия сирак след Баташкото клане Петър Джамбазов, роден през 1863 г. Благодарение на тази намеса момчето завършва мисионерското училище в Самоков, по-късно учи и във Военното училище. Но същевременно Дж. Кларк и Дж. Марш са обвинявани, че „смесват молитвите и памфлетите със супа и одеяла“, на което Лейди Странгфорд възразява: „Нямам думи за възхвала, достатъчни да изразят моята оценка за стойността на делото на Кларк“ (цит. по Кларк 2013: 173).

¹⁴ Повече за доказателствата, които Кларк представя пред консулите в Пловдив, вж. (Куличев 2008: 155).

¹⁵ Като милосърдни сестри и преводачки в болницата се включват възпитанички от Самоковското мисионерско девическо училище (Кларк 2013: 173).

¹⁶ Макгахан е впечатлен от постигнатото от мисионерите и признава, че те са извършили голямо добро на България, като са основали из цялата страна училища, в които обучават учители да показват на българите как сами да организират учебната дейност (Макгахан 2017: 49). В такова девическо училище, посочва той, започнато от мисионери в Стара Загора и преминало под българско ръководство по-късно, се образова самата Райна (Райка) Княгиня.

Тясно ангажиран с националната кауза на българския народ, борец се за своята независимост, се оказва споменатият вече д-р Албърт Лонг, по това време активен преподавател и заместник-директор в Робърт колеж, подпомогнал образованието на десетки българи. Първоначално двамата с директора на Колежа д-р Дж. Уошбърн се придържат към позицията на мисионерските дружества за неутралитет. Съоснователят и бивш директор на Робърт колеж Сайръс Хамлин държи стриктно на правилото за невмешателство в чужди политически казуси, доколкото те не са свързани с мисионерската работа, и сам ревностно подкрепя турското правителство, с което затруднява решението на новото ръководство за защита на българската кауза (Tsanoff 1919: 92; Hamlin 1893). Но Лонг и Уошбърн не могат да замълчат, след като разбират за кървавия погром на Априлското въстание и да не изразят личната си гражданска позиция в подкрепа на бедстващото християнско население. Ангажират се пряко, въпреки непосредствената опасност за тях самите и за Робърт колеж, тъй като ако вземат страната на османската власт в случая означава да потъпчат очакванията не само на християните в Империята, но и на западната общественост, пред която пледират в защита на българите.

Без д-рите Уошбърн и Лонг въстанието през 1876 г. би останало само с мъчениците. Българският народ даде Каблешкова, Ботева, Бенковски, Волов, Панов, Дюстабанов, Бачо Киро и пр., даде труд и дела, но този материал се оползотвори от д-рите Уошбърн и Лонг: те намират Пиерса, който в „Дейли-Невс“ напечатва първите съобщения за ужасните човешки касапници в Т.-Пазарджишко; те дават идеята за анкета, те намират великаните Мак Гахана и Скайлара, които разклащат с анкетата си общественото мнение в Англия и Европа, създават атмосфера за мъченишка България, извикват огнените речи на великия Гладстон за правото и свободата на мъчениците¹⁷ (Матеев 1934: 14–15).

¹⁷ Цитатите отпреди Правописната реформа са нормализирани, премахнати са буквите, които са отпаднали от езика, като са запазени лексикалните единици. На места са осъвременени пунктуацията и правописът на някои думи, които затрудняват прочита или предразполагат към грешна рецепция.

Първите автентични писмени сведения от потърпевшите райони стигат в Цариград именно до мисионера д-р Лонг¹⁸ чрез дипломатическата поща на австро-унгарското консулство в Пловдив, тъй като пощенските и телеграфните връзки са следени от властите, а на места прекъснати. Когато информацията се потвърждава от няколко източника, д-р Лонг систематизира и превежда писмата на английски,¹⁹ след което снабдява кореспондента на „Дейли Нюз“ Едуин Пиърс с материал за първата публикация в Англия.²⁰ В писмо на Хорас Мейнард до държавния секретар Хамилтън Фиш, препратено до американския Сенат, се разкрива:

Д-р Лонг приготви едно изложение, на основание сведенията, които притежаваше, и които изглеждаха достоверни; **то се възприе** от кореспондента на Лондонския в. „Дейли нюз“, адвокат с високо положение, лично, литературно и професионално, и **то се напечата** в тоя вестник на 23 юний 1876 г. (Матеев 1934: 86–87. Подч. мое – М. П.).

Следват още няколко публикации в „Дейли Нюз“, вече в стила на Едуин Пиърс,²¹ които предизвикват бурна реакция в Англия и по-късно в САЩ. Но именно първото сведение от 23-ти юни „поставило началото на фурор и верига от събития, които довели от Батак до Берлин“; „възпламенил[о] една, ако не и най-яръстната и истерична полемика в Британската история, каквато не познавала вероятно

¹⁸ За пътищата, по които сведенията достигат до Робърт колеж, вж. (Матеев 1925; Матеев 1934: 16; Илиева 2004: 112–127; Митев 2013: 156–147; Кларк 2013; Пилева 2023: 428–435).

¹⁹ Сведенията от засегнатите райони са превеждани и на френски език и преписвани в десетки екземпляри от българските ученици в Робърт колеж. Вж. (Гугов 2003: 151).

²⁰ За повече аргументи относно стила на първата статия, публикувана в „Дейли Нюз“ на тема „Кръвопролитията в Константинопол. Турските зверства в България“, които сочат, че именно Лонг е неин автор, а не кореспондентът Е. Пиърс, въпреки че е подписана от него, вж. (The Moslem Artocities 1876: 5–6; Пилева 2023: 428–435).

²¹ Зад репортажите в „Дейли Нюз“, излезли на 7-ми август, 29-ти август и 19-ти септември, също се предполага, че „директно или индиректно, стояли американците Джордж Уошбърн и неговият близък сътрудник Албърт Лонг“ (Кларк 2013: 167).

никоя друга история, освен може би дискусиата за робството“ (Кларк 2013: 125).

Добре проучено от историографската литература е последвалото пътуване до засегнатите райони на Ю. Скайлър²², секретар на легацията на САЩ и генерален консул, и на Дж. Макгахан, репортер на „Дейли Нюз“, който периодично подготвя дописки. Д-р Уошбърн споделя за огромното влияние на писмата на Дж. Макгахан до „Дейли Нюз“, но признава, че той не би отишъл до България за анкетата, ако не бяха подробностите, представени му чрез д-р Лонг: „ние всички зависехме от д-р Лонга, тъй също и от г-н Пиарса. Ония дни са вече далечни, но те бяха родилните болки на българското царство, и не бива да се забравят“ (Матеев 1934: 27).

Благодарение на публикациите в английската преса се организират редица благотворителни акции. Англичанинът Джеймс Лонг (1814–1887) – хуманист, педагог, преводач, есеист, филантроп и завърнал се от Индия мисионер – пристига в Пловдив с голяма сума, събрана за пострадалите от Татар-Пазарджишко, както и с „парни машини за бичкийници и материали за строеж на къщи“.²³ В броя на в. „Зорница“ от 19 май 1877 г. се разкрива повече за неговата помощ:

Между всичките известни всякому благодетели, благородният Англичанин Г. Джеймс Лонг награди с големи помощи нашият градец. На 3-й Априлия той добродетелен и неуморим в човеколюбивий си подвиг старец ни почети с посещението си, придружен от благоговейний Отец Т. Илиев. Той видя с очите си нашето разсипано и бедно състояние. Най-напред той се погрижи та ни набави най-първата ни потребна храна и дрехи.²⁴

Джеймс Лонг помага и в раздаването на семена и зърнени култури според нуждите на всяко домакинство, а „като венец на неговите благодеяния, той предприе да ни направи и училище“ (пак там). Све-

²² Когато Скайлър пристига в Стара Загора, той отсяда в протестантските домове, за да разбере колко затворници има от града (вж. Трайков и др. 1987: 69).

²³ Помощи за пострадавшите българи. – *Зорница*, г. I, 29.10. 1876, с. 176; 05.11.1876, с. 180. Вж. още: Разни новини. – *Зорница*, г. II, 10.02. 1877, с. 24; Карачева 1997: 67–70.

²⁴ [Писмо до редактора]. – *Зорница*, г. II, 1877, бр. 20, 19 май, с. 4 (80).

дения за училища и къщи, построени от Дж. Лонг, дава и в. „Стара планина“²⁵

В благотворителни инициативи за подпомагане на пострадалото население се включват и други мисионери, учители и ученици от Робърт колеж (Маджаров 1968: 258; Димитров [1918]), както и отделни българи: първият протестант Гаврил Илиев прекарва голяма част от 1876 г. около Русчук и предлага помощ на 1621 пострадали семейства с 9750 души, изпаднали в крайна нищета (Reid 1880: 318). Голяма част от помощите за пострадалото население се разнасят и раздават от българи протестанти, след като митрополит Панарет от Пловдив препоръчва именно тях като честни и доверени за тази цел пред Лейди Странгфорд (Шопов 1909: 85–86). Благодарение на мисионерските благотворителни акции до голяма степен се променя отношението на българите към протестантите и се улеснява популяризирането на техните идеи.

В архивите на всички американски мисии, работещи в България, се откриват множество сведения в годишни доклади и писма за жестокостите, понесени от християнското население в българските райони, което ревизира до известна степен останалите от близкото минало схващания, че протестантите са били индиферентни по отношение на революционното движение (вж. Трайков 1979: 468). Техните приноси обаче не се вписват в социалистическата историография за изграждане на националния разказ за освобождението, особено негативното им отношение към руската имперска политика. Албърт Лонг например е много възмутен от някои действия на Русия и пише до основателя на Робърт колеж: „Те са напълно дискредитирани. Страхувам се, че войната ще продължи и следващата година. [...] Първоначалната им намеса може би беше необходима, за да се стигне до възстановяване на [българската] нация, но не и да продължи под руско покровителство“²⁶ (прев. мой – М. П.). А срещите си с революционера Стефан Стамболов Лонг описва в статията „Спомен за Стамболов“

²⁵ Из Пловдив. – *Стара планина*, г. 1. №60, 31.03.1877, с. 2–3.

²⁶ CU-RBML. Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876–1878. Letter 08.08.1877.

(1901). Оказва се, че Ст. Стамболов е ношувал инкогнито в Робърт колеж под претекст, че е закъснял роднина на един от колежаните, а фактически по онова време е бил беглец и революционер (Long 1901: 1098–1099). Дж. Уошбърн посочва, че Ст. Стамболов бил изгонен от Русия като студент нихилист, но тайно нает от Руското посолство за революционер срещу турците преди кланетата (Washburn 1909: 52), който факт е изпуснат в българския превод на книгата му. Според него, „Ако този човек беше постъпил в Робърт колеж, той щеше да придобие други идеи за държавно управление, различни от тези, които научи в Русия“ (Уошбърн 1980: 38). Самият Ст. Стамболов обаче изразява симпатиите си към американските мисионери, най-вече като „безценни разпространители на цивилизацията“ (вж. Pears 1916: 94).

Съпричастността на мисионерите към освободителната кауза на българския народ пролича още по-ясно по време на самото въстание и след неговото потушаване. Чрез своите симпатизанти и последователи сред българското население (най-вече възпитаниците на Робърт колеж или на протестантските училища в Пловдив, Стара Загора или Самоков) американските проповедници са подробно запознати с хода на въстаническите действия още от първите дни на бунта (Илчев, Митев 2003: 140).

Мисионерското влияние може да се проследи във връзка и със свикването на Цариградската конференция в края на 1876 г. А хуманитарната дейност на американските мисионери²⁷ продължава и по време на Руско-турската война, Кресненско-Разложкото въстание, Македонското освободително движение²⁸. В тях е засвидетелстван все по-голям брой участници протестанти (мисионери и десетки техни последователи, вкл. ученици от Самоковското училище) (Христов 1982: 122). Дори в Банско се стига до включването на почти всички протестанти заедно с пастора Атанас Христов и „като членове на организацията протестантите пак се различават от православните по

²⁷ Кларк участва в разпределение на помощи на обща стойност от 45000 долара (вж. Генов 2010: 155).

²⁸ Обобщена информация за помощната дейност на американските мисионери се намира в изготвения от Кларк през юли 1904 г. „Доклад за благотворителната работа сред българските бежанци от Македония“.

ревност и кадърност за работа изобщо“ (Яворов 1978: 136). Мисионерите започват да заявяват по-ясно и своите политически позиции. Дж. Кларк отправя упрек към решенията на Берлинския конгрес (1878), разделил българите на „приблизително равни части между България под управлението на княз, плащаща само данък на султана, Източна Румелия, с губернатор назначаван от султана, но с либерална конституция, и Македония под пълния контрол на турското правителство“ (Генов 2010: 166–167). Но едва по време на Сръбско-българската война от 1885 г. Американският съвет недвусмислено подкрепя българите (Генов 2010: 157). „Мисионерите напълно съчувстваха на народа в усилията му за повече свобода и във възторжената му почит към Княза“ (Златков 2003). Е. Дъглас и Ф. Купър участват в благотворителни акции сред българското население в Солунско и Одринско по време на Балканските войни (Величков 2001: 132). По-късно мисионерът Рубън Маркъм прави опити в защита на българските искания във връзка с Македония, вкл. и опит да убеди американския Конгрес да не обявява война на България през Първата световна война (Величков 2001: 133–134). Но д-р Уошбърн и д-р Лонг остават най-ярките примери за идентифициране на чужденци с българското освобождение и ангажираност със защитата на справедливи стремежи на местното население, като те са и от малкото американски мисионери, наградени с български ордени – получават от княз Александър Батенберг орден „Св. Александър III ст.“ за специални заслуги към националната кауза, а от княз Фердинанд – утвърдения от него орден за гражданска заслуга III ст., както и поздравителен адрес от Учредителното народно събрание през 1879 г.

Със своята активна обществена дейност мисионерите опровергават обвиненията, че са дошли да разединят българския народ, да развалят православието, да премахнат руското настояничество над българите (вж. Еничерев 1906: 54), както и че не поддържат революционно-патриотичните им пориви. Люис Бонд²⁹ споделя, че за водачите на

²⁹ Люис Бонд (1839–1919) – американски мисионер на АСПМЧ, работил дълги години в станциите в Стара Загора и Битоля, чиято кореспонденция обхваща въпроси, свързани както с Априлското въстание (1876), така и с Илинденско-Преображенското въстание (1903).

Априлското въстание: „протестантите са толкова добри патриоти, колкото всички други“ (цит. по Несторова 1991: 106). Дори дългогодишният вицеконсул на Русия в Пловдив Найден Геров признава, че мисионерите „с начина си на живот са променили наложеното сред българите мнение, че са безбожници“ (цит. по Андреев 1999: 142). Въпреки че някои от мисионерите се оказват лоялни към османските власти, други не смеят да надигнат глас, поради опасност за живота на семействата си, трети прекратяват дейността си и се завръщат по родните места³⁰, като цяло те подкрепят българите в църковната и освободителната им борба. И вероятно, ако бяха по-единни в своята подкрепа на българските революционери, те биха привлекли повече симпатии към своето дело и преобърнали по-категорично обществените нагласи в тяхна полза. Но когато се повдигат и разглеждат въпросите около мисионерската им дейност сред българите, се откриват достатъчно факти и данни за техните приноси и към трите аспекта на национално-освободителното движение – църковно, просветно, революционно.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андреев, Андрей. 1999. Московският славянски благотворителен комитет и западните религиозни мисии в българските земи (1858–1876). В: Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православие и неговата специфика в българските земи [Сб. докл.]. София, Гутенберг, с. 135–144. (Andreev, Andrey. 1999. Moskovskiyat slavyanski blagotvoritelen komitet i zapadnite religiozni misii v balgarskite zemi (1858–1876). V: Religiya i tsarkva v Bulgariya: Sotsialni i kulturni izmereniya v pravoslaviето i negovata spetsifika v balgarskite zemi [Sb. dokl.]. Sofia, Gutenberg, s. 135–144.)

Василева, Елмира. 2025. Протестантски мисии в европейските провинции на Османската империя. София, Институт по балканистика с Център по тракология – БАН. (Vasileva, Elmira. 2025. Protestantski misii v evropeyskite provintsii na Osmanskata imperiya. Sofia, Institut po balkanistika s Tsentar po trakologiya – BAN.)

³⁰ Някои мисионерски станции са затворени и евакуирани – напр. Старозагорската се премества в Цариград, но дори завърналите се по родните места мисионери допринасят за разгласяването на сведения за пострадалите райони (вж. Митев 2003: 144, 162).

Величков, Александър. 2001. Рубин Маркам и България. – Исторически преглед, кн. 1–2, с. 129–162. (Velichkov, Aleksandar. 2001. Rubin Markam i Bulgariya. – Istoricheski pregled, kn. 1 – 2, s. 129–162.)

Генов, Румен. 2010. Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX–XX век. – Год. Департамент „История“, НБУ. Т. 2/2007, София, с. 140–211. Достъпно на: <https://ebox.nbu.bg/pro/3%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf> [прегледан 14.08.2025]. (Genov, Rumen. 2010. Sreshta i vzaimodeystvie na kulturite: amerikanskoto misionersko semeystvo Klark i balgarskata sreda XIX–XX vek. – God. Departament „Istoriya“, NBU. T. 2/2007, Sofia, s. 140–211. Dostapno na: <https://ebox.nbu.bg/pro/3%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf> [pregledan 14.08.2025].)

Гугов, Георги. 2003. Социално-етическите възгледи на митрополит Методий Кусев. – Разум, бр. 2, с. 136–176. (Gugov, Georgi. 2003. Sotsialno-eticheskiye vazgledi na mitropolit Metodiy Kusev. – Razum, br. 2, s. 136–176.)

Димитров, Петър. [1918]. Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876-а година от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлер (Eugene Schuyler) и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876-а година. София, Ал. Паскалев и сие. (Dimitrov, Petar. [1918]. Lichni spomeni po izsledvaneto na pechalnite sabitiya v Bulgariya prez vremeto na balgarskoto vastanie v 1876-a godina ot Tsarigradskiya amerikanski generalen konsul Evgeniy Skayler (Eugene Schuyler) i po negovite zaslugi kam balgarskiya narod prez sashtata 1876-a godina. Sofia, Al. Paskalev i sie.)

Документи за българската история. 1940. Т. 3. Документи из турските държавни архиви (1564–1908). София, БАН. (Dokumenti za balgarskata istoriya. 1940. T. 3. Dokumenti iz turskiye darzhavni arhivi (1564–1908). Sofia, BAN.)

Еничерев, Никола. 1906. Възпоминания и бележки. София. (Enicherev, Nikola. 1906. Vazpominiya i belezhki. Sofia.)

Златков, Персида. 2003. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от The Missionary Herald). Прев. Б. Попиванов. – Разум. г. I, бр. 3, с. 146–177. (Zlatkov, Persida. 2003. Bulgariya i balgarite prez pogleda na amerikanskite misioneri za perioda 1857–1888 g. (po materiali ot The Missionary Herald). Prev. B. Popivanov. – Razum. g. I, br. 3, s. 146–177.)

Из Пловдив. – Стара планина, г. 1, № 60, 31.03.1877, с. 2–3. (Iz Plovdiv. – Stara planina, g. 1, № 60, 31.03.1877, s. 2–3.)

Илиева, Анна. 2004. За една полемика от 1925 година или още за участието на х. Георги Тилев във въстанието 1876 г. – Перушица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 5–6. Пловдив, Издателство ИМН, с. 112–127. (Ilieva, Anna. 2004. Za edna polemika ot 1925 godina ili oshte za

uchastieto na h. Georgi Tilev vav vastanieto 1876 g. – Perushtitsa. Glasove ot minaloto, nastoyashteto i badeshteto. T. 5–6. Plovdiv, Izdatelstvo IMN, s. 112–127.)

Илчев, Иван, Пламен Митев. 2003. Докосвания до Америка: XIX–нач. на XX в. София, Фондация „Хемимонт“. (Ichev, Ivan, Plamen Mitev. 2003. Dokosvaniya do Amerika: XIX-nach. na XX v. Sofia, Fondatsiya „Hemimont“.)

Йорданов, Велико. 1936. Участието на Америка в нашето Възраждане. – Училищен преглед, №7, с. 936. (Yordanov, Veliko. 1936. Uchastieto na Amerika v nasheto Vazrazhdane. – Uchilishten preglad, № 7, s. 936.)

Йоцов, Борис. 1935. Път на българското възраждане. – Родна реч, VIII, №1, с. 197–204. (Yotsov, Boris. 1935. Pat na balgarskoto vazrazhdane. – Rodna rech, VIII, №1, s. 197–204.)

Карадечева, Мария. 1997. Помощите за пострадалото от Априлското въстание население в Четвърти революционен окръг. – Перушица. Гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 1. Перушица, Център за развитие на гр. Перушица, с. 67–70. (Karadечева, Maria. 1997. Pomoshtite za postradaloto ot Aprilskoto vastanie naselenie v Chetvarti revolyutsionen okrag. – Perushtitsa. Glasove ot minaloto, nastoyashteto i badeshteto. T. 1. Perushtitsa, Tsentar za razvitie na gr. Perushtitsa, s. 67–70.)

Карлайл, Томас. 1997. Героите, преклонението пред героите и героичното в историята. София, УИ „СВ. Климент Охридски“. (Karlayl, Tomas. 1977. Geroite, preklonenieto pred geroite i geroichnoto v istoriyata. Sofia, UI „SV. Kliment Ohridski“.)

Кисимов, Пандели. 1900. Исторически работи. Моите спомени. Ч. 2. София, П. М. Бъзайтов. (Kisimov, Pandeli. 1900. Istoricheski raboti. Moite spomeni. Ch. 2. Sofia, P. M. Bazajtov.)

Кларк, Джеймс. 2013. Американците откриват българите 1834–1878. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Klark, Dzheymms. 2013. Amerikantsite otkrivat balgarite 1834–1878. Sofia, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Кларк, Джеймс, Хенри Дуайт. 2013. Репортаж за българските кланета: „Страданията в България“ – Американският принос за освобождението на България. В: Американците откриват българите 1834–1878. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 166–187. (Klark, Dzheymms, Henri Duayt. 2013. Reportazh za balgarskite klaneta: „Stradanieta v Bulgariya“ – Amerikanskiyat prinos za osvobozhdenieto na Bulgariya. V: Amerikantsite otkrivat balgarite 1834–1878. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“, s. 166–187.)

Кларк, Джеймс. 2013. Априлското въстание от 1876 г. и Руско-турската война от 1877–1878. В: Американците откриват българите 1834–1878. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 113–217. (Klark, Dzheymms. 2013. Aprilskoto vastanie ot 1876 g. i Rusko-turskata voyna ot 1877–1878. V: Amerikantsite otkrivat balgarite 1834–1878. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“, s. 113–217.)

Куличев, Христо. 2008. Заслугите на протестантите за българския народ. София, ИУ „Св. Климент Охридски“. (Kulichev, Hristo. 2008. Zaslugite na protestantite za balgarskiya narod. Sofia, IU „Sv. Kliment Ohridski“.)

Маджаров, Михаил. 1968. Спомени. София, Български писател. (Madzharov, Mihail. 1968. Spomeni. Sofia, Balgarski pisatel.)

Макгахан, Джануариус. 2017. Турските зверства в България. София, Skyprint. (Makgahan, Dzhanuarius. 2017. Turските zverstva v Balgariya. Sofia, Skyprint.)

Матеев, Петър. 1925. Българската признателност. Още по заслугите на д-р Вошбърн и д-р Лонг. – Камбана. бр. 47, 30 юни. (Mateev, Petar. 1925. Balgarskata priznatelnost. Oshte po zaslugite na d-r Voshbarn i d-r Long. – Kambana. br. 47, 30 yuni.)

Матеев, Петър. 1934. Велики благодетели на българския народ: Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд. С увод от М. Арнаудов. София, [Придворна печатница]. (Mateev, Petar. 1934. Veliki blagodeteli na balgarskiya narod: Iz zhivota i deynostta na A. Long, Dzh. Vuoshbarn, E. Piars, Yu. Skayler, Mak Gahan i leydi Strangford. S uvod ot M. Arnaudov. Sofia, [Pridvorna pechatnitsa].)

Митев, Пламен. 2003. Американските мисионери, евангелието и българите. В: Илчев, Ив., Пл. Митев. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). София, Фондация „Хемимонт“. (Mitev, Plamen. 2003. Amerikanските misioneri, evangelieto i balgarite. V: Ilchev, Iv., Pl. Mitev. Dokosvaniya do Amerika (XIX – nachaloto na XX vek). Sofia, Fondatsiya „Nemimont“.)

Несторова, Татяна. 1991. Американските мисионери сред българите 1858–1912. София, УИ „Св. Климент Охридски“. (Nestorova, Tatyana. 1991. Amerikanските misioneri sred balgarite 1858–1912. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Петров, Момчил и др. 2006. „Зорница“ и отразяването на Априлското въстание 1876. – Зорница. (Petrov, Momchil i dr. 2006. „Zornitsa“ i otrazyavaneto na Aprilskoto vastanie 1876. – Zornitsa.)

Пилева, Мария. 2023. Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите. София, ИЦ „Боян Пенев“. (Pileva, Mariya. 2023. Misiyata na d-r Albart Long sred balgarite. Sofia, ITS „Boyan Penev“.)

[Писмо до редактора]. – Зорница, г. II, 1877, бр. 20, 19 май, с. 4 (80). ([Pismo do redaktora]. – Zornitsa, g. II, 1877, br. 20, 19 may, s. 4 (80).)

Помощи за пострадаващите българи. – Зорница, г. I, 29.10. 1876, с. 176; 05.11.1876, с. 180. (Pomoshti za postradavshite balgari. – Zornitsa, g. I, 29.10. 1876, s. 176; 05.11.1876, s. 180.)

Разни новини. – Зорница, г. II, 10.02. 1877, с. 24. (Razni novini. – Zornitsa, g. II, 10.02. 1877, s. 24.)

Смущенията в България. – Зорница. г. I, 30 апр. 1876, с. 4. (Smushteniyata v Bulgariya. – Zornitsa. g. I, 30 apr. 1876, s. 4.)

Страшимиров, Димитър. 1907. История на Априлското въстание, т. 3. Пловдив, [Хр. Г. Данов]. (Strashimirov, Dimitar. 1907. Istoriya na Aprilskoto vastanie, t. 3. Plovdiv, [Hr. G. Danov].)

Тонев, Велко. 1972. Няколко документа за въстанията в Търновския край през 1862 и 1876 г. – Известия на Окръжния исторически музей В. Търново, кн. V. Варна, ДИ, с. 215–226. (Tonev, Velko. 1972. Nyakolko dokumenta za vastaniyata v Tarnovskiya kraj prez 1862 i 1876 g. – Izvestiya na Okrazhniya istoricheski muzey V. Tarnovo, kn. V, Varna, DI, s. 215–226.)

Трайков, Веселин, Петър Шопов, Майкъл Петрович. 1987. Юджийн Скайлър и българите. Изследвания и документи. София, Наука и изкуство. (Traykov, Veselin, Petar Shopov, Maykal Petrovich. 1987. Yudzhin Skayler i balgarite. Izsledvaniya i dokumenti. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Трайков, Веселин. 1979. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. София, с. 461–468. (Traykov, Veselin. 1979. Protestantskite misioneri i borbata na balgarskiya narod za tsarkovna svoboda. V: Bulgariya v sveta ot drevnostta do nashi dni. T. 1. Sofia, s. 461–468.)

Уошбърн, Джордж. 1980. Петдесет години в Цариград: Спомени за Робърт колеж. Съст. Калина Стоилова; прев. от англ. Герасим Величков. София, ОФ. (Uoshbarn, Dzhordzh. 1980. Petdeset godini v Tsarigrad: Spomeni za Robart kolezh. Sast. Kalina Stoilova; prev. ot angl. Gerasim Velichkov. Sofia, OF.)

Христов, Христо. 1982. Протестантските мисии в България през XIX в. – Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. Т. Е XXVII (LIII), 3. Ч. 2. София, с. 115–171. (Hristov, Hristo. 1982. Protestantskite misii v Bulgariya prez XIX v. – Godishnik na Duhovната akademiya „Sv. Kliment Ohridski“. Т. Е XXVII (LIII), 3. Ch. 2. Sofia, s. 115–171.)

Шишманов, Димитър. 1994. Зад Високата порта. София, Наука и изкуство. (Shishmanov, Dimitar. 1994. Zad Visokata porta. Sofia, Nauka i izkustvo.)

Шопов, Вълко Ив. 1909. Влиянието на мисиите над историческото развитие на българския народ. – Юбилеен сборник по случай Петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Самоков, с. 81–91. (Shopov, Valko Iv. 1909. Vliyanieto na misiite varhu istoricheskoto razvitie na balgarskiya narod. – Yubileen sbornik po sluchay Petdesetgodishninata ot zapochvaneto na evangelskata misionerska deynost v Bulgariya. Samokov, s. 81–91.)

Шопов, Петър. 1974. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – Известия на Института по история. Т. 23, с. 149–184. (Shopov, Petar. 1974.

Propagandnata i prosvetnata deynost na amerikanskite bibleyski obshtestva v balgarskite zemi prez XIX vek. – *Izvestiya na Instituta po istoriya*. T. 23, s. 149–184.)

Яворов, Пейо. 1978. Събрани съчинения. Т. 2. Гоце Делчев. Хайдушки копнения. Под ред. на Тончо Жечев. София, Български писател. (Yavorov, Peyo. 1978. *Sabrani sachineniya*. T. 2. Gotse Delchev. Haydushki kopneniya. Pod red. na Toncho Zhechev. Sofia, Balgarski pisatel.)

Bulgaria. 1863. – Forty-fourth Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church. New York, p. 30.

Dwight, Henry. 1876. Civil Affairs in Asia Minor, Bulgaria, and Servia. – *The Missionary Herald*. Vol. 72, Oct. 1876, pp. 321–322.

Hamlin, Cyrus. 1893. *My Life and Times*. Boston and Chicago. Retrieved: <https://archive.org/details/mylifetimes00haml/page/n9/mode/2up?view=theater> [seen 22.08.2025].

Long, Albert. 1901. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*. Vol. 79, Iss. 35. 08.28, pp. 1098–1099.

Missionary Herald, Vol. 72, April 1876, p. 118.

Pears, Edwin. 1916. *Forty Years in Constantinople*. New York.

Reid, John. 1880. Mission to Bulgaria. – *Missions and Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*, pp. 271–322.

Stefanove, Constantine. 1919. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne, Haupt Verlag.

The Moslem Artocities in Bulgaria. – Daily news, July 8, 1876, pp. 5–6.

Tsanoff, Vladimir. 1919. Reports and letters of American missionaries referring to the distribution of nationalities in the former provinces of European Turkey 1858–1918. Sofia, [s. p.].

Washburn, George. 1909. *Fifty Years in Constantinople*. Boston, New York, Houghton Mifflin Company.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Централен държавен архив (ЦДА), КМФ 19, инв. № 443, С, II, 13, л. 1. Дж. Ф. Кларк. (Tsentralen Darzhaven Arhiv. CDA, KMF 19, inv. № 443, S, II, 13, l. 1. Dzh. F. Klark.)

Columbia University Rare Book & Manuscript Library (CU-RBML), Robert College Records, MS#1445, Box 5, Folder 58–63. Subseries II. I: Christopher Robert. Correspondence to Robert from Long, 1876–1878. Letter 08.08.1877.